

ВЛАСТИВОСТІ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ СЕРЕДМІСТЬ ІСТОРИЧНИХ МІСТ УКРАЇНИ

PROPERTIES AND CHARACTERISTICS OF THE DOWNTOWNS OF HISTORICAL CITIES OF UKRAINE

© Rybchynskyi O., 2023

Предметом аналізу статті є властивості, характеристики та причини перерв успіху історичних міст України. В сферу дослідження попали середмістя з різних за розміром та функціональним призначенням поселень. Вони засвідчують, що традиція інтегрального розвитку середмістя історичних міст України є давньою. Міське самоврядування та магнати в різний спосіб дбали про безпеку, виробничу та торговельну інфраструктури, якісно виправляли громадський простір ринкових площ. Середмістя історичних міст України розвивалися індивідуально, мали різну мету і можливості, застосовували окремі ресурсні залучення та намагалися здобувати схожі наслідки – гармонійне соціально-економічне середовище. Нажаль ґрунтовні руйнування простору середмість історичних міст України відбулися внаслідок агресії московсько-російських військ впродовж XVII- початку XXI століть. В підсумку зазначено, що логічним напрямком перспективного продовження розвитку історичних міст України є аналіз і відтворення історико-урбаністичних традицій, активне впровадження проектів ревіталізації та реставрації матеріальної культурної спадщини.

Ключові слова: просторовий розвиток, середмістя, фортифікації, традиційне середовище, історичне місто України.

Постановка проблеми

Середмістя історичних міст України формувалося у тісних взаємовідносинах, взаємозалежності, взаємовпливах історичних та соціально-економічних складників. Середмістя розвивалося протягом кількох століть, нерівномірно та періодично. Однак досі поза увагою дослідників лишаються властивості та цілісність форм розвитку центральної частини історичних міст України. Зрештою не з'ясовано чи дійсно впродовж XVI-XVIII століть розвиток середмість історичних міст України мав інтегральний вияв.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Містобудівні комплекси історичних міст України є предметом аналізу таких науковців як М.Бевз, В. Вечерський, М. Капраль, Г. Петришин. В сферу обстежень потрапляли аналіз топографічних факторів впливу на розвиток міста, історичні основи та етапи розширення забудови поселення. Пріоритетами дослідження Миколи Бевза є особливості формування міських фортифікацій та композиційно-містобудівні характеристики ренесансних міст. Віктор Вечерський засереджує увагу на

історико-містобудівних пам'яткоохоронних дослідженнях населених місць. Мирон Капраль аналізує проблеми релігійних та національних громад в історичних містах України. Галина Петришин опрацьовує тему теорії формування та методології дослідження історичних міст. Польський науковець Казімеж Куснеж розкриває проблеми просторового розвитку міст у XVI-XVII століттях. Чеський дослідник Як Кляпште досліджує археологічну спадщину середньовіччя історичних міст. В українському науковому полі переважають публікації присвячені історичним містам Західної частини держави. Це зумовлено станом збереженості архітектурного середовища міста, доступністю джерел та давньою архітектурно-містобудівною школою. Натомість поза увагою залишилися просторові та змістові форми розвитку середмість історичних міст України.

В статті використано методи структурного аналізу просторових характеристик планування та функціонально-територіальних особливостей середмістя, опрацювання і вибірка інформації в літературних та архівних джерелах. Мета дослідження – визначити ознаки інтегрального розвитку середмістя історичних міст України. Результати дослідження можуть бути використані у пам'яткоохоронній діяльності та практичних роботах з регенерації центральної частини історичних міст України.

Мета статті

Розкрити властивості і характеристики розвитку середмість у історичних містах України.

Виклад основного матеріалу

Середмістя є простором, який утворюється як результат дії цілого комплексу географічних, соціальних та господарських чинників. Завдяки цьому воно стає центром розвитку торгівлі, ремесел, культури.

Після Люблінської унії 1569 р. в Україні активно засновують королівські та приватні міста, вони отримують магдебурзьке право, тут підтримують розвиток середовища середмістя. Так, Ришард Щигель вважає, що вже на початку XVII століття в Речі Посполитій існувало 932 міста. (Szczygieł, 1989) Статусом вільного королівського міста в Україні володіли: Богуслав, Буськ, Вінниця, Володимир, Дрогобич, Гайсин, Житомир, Кам'янець-Подільський, Київ, Ковель, Луцьк, Любеч, Львів, Миргород, Переяслав, Черкаси. Появі середмість у цих містах передувало утворення замків або дворів, а на їх розбудову впливали природні та людські ресурси, економічний добробут, активність територіальної інтеграції, продумана оборонна функція (надійні межі середмістя).

В містах, які продовжували розвиватися на місці давньоруських поселень першим змінювався дитинець, згодом підгороддя та посад. Наприклад, в Чернігові покращення урбаністичного укладу середмістя тривали впродовж XIV – XVIII століть. На початку XIX століття історично-сформоване, мальовниче із викривленими вуличками середмістя було змінене згідно нового, регулярного містобудівного проекту. Загалом середмістя Чернігова наприкінці XVIII століття складалося з п'яти самобутніх та укріплених частин: дитинця, підгороддя, окольного міста, Третьяка та ансамблю Єлецького монастиря. (Рис. 1) Неповторність цього середмістя зумовлена вкоріненою, сталою, звичаєною впродовж століть урбаністичною будовою. До того ж, на його конфігурацію вплинула ландшафт: численні струмки, закруглення річок Десна та Стрижень. Комплекс церков утворювали символічні просторові координати центру Чернігова: Спаський, Борисоглібський, Благовіщенський собори, Михайлівська та П'ятницька церкви, Успенський собор Єлецького монастиря.

Однією з важливих функцій середмістя було створення безпеки для мешканців. Відомо, що чернігівський полковник Павло Полуботок володів не лише садибою поза містом, але й, на випадок ворожого нападу, двором у фортеці, який складався з мурованого будинку, курної хати з сінями та трьох сховків з житом. (Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Полуботка, 1862) На території замку мав двір також інший чернігівський полковник Яків Лизогуб. Через деякий час у кам'яниці Полуботка розташувався чернігівський магістрат, а в будинку Лизогубів діяла полкова канцелярія. Отже, при пошуку рішення функціонального пристосування будівель враховували

економічні, політичні, соціальні та військові аспекти, які впливали на способи використання споруд середмістя. Відтак і жоден з аспектів не став домінуючим над іншими.

Середмістя було простором ключових сфер міського життя: робота, безпека, освіта, житло. Так, у північній частині чернігівського дитинця на залишках валу впродовж 1700-1776 років діяв знаний в Україні колегіум, фундатором якого був церковний діяч і письменник Іоанн Максимович, а модель навчання у ньому взорувалася на тогочасні у загальноєвропейських академіях.

Рис. 1. Середмістя у кінці XVIII – на початку XIX ст. Джерело: авторське креслення плану Чернігова із використанням карт кінця XVIII –початку XIX ст.

Непроста доля прикордонного форпосту та центру староства вплинули на часті розорення і відбудову, склад та щільність забудови оборонного комплексу середмістя та замку у Любечі. Тут у 1609-1618 роках розміщувалася група польсько-литовського війська. (Кондратьєв, 2014, с. 140-143) У середині XVII століття Любеч кілька разів переходить від козаків до польсько-литовського володіння. Саме у першій половині XVII століття замок і середмістя кілька разів горіли та відбудовувалися. Натомість панорамне зображення 1651 року Абрагама ван Вестерфельда представляє Любеч великим і добре збудованим містом. (Dreścik, 2000, s.415) Замок розташований на горі, яка підноситься на 40 метрів над рівнем річки. Міська забудова простяглася вздовж на 110 метрів, була густою та насичена різними призначеннями. Середмістя, розплановане нижче замку, мало дві брами – Київську та Лоївську, по периметру його оточували частокіл із вежами. Вулична мережа була не регулярна і простягалася в напрямку двох церков. (Рис. 2)

У XVIII столітті середмістя розширюється в південному напрямку зберігаючи особливості розташування вулиць. У першій половині XIX століття тут розплановують нову і регулярну вуличну мережу, будують палацово-парковий комплекс Милорадовичів та ряд церков.

Історичне середмістя в Любечі є наслідком нашарування змін культурного ландшафту та архітектурно-містобудівних властивостей кінця XVI – XIX століть, а також репрезентує зростаючу модель творення осереддя міста, репрезентує поєднання соціальних та фізичних чинників.

Рис. 2. Любеч. Середмістя у XVII ст. Джерело: Авторська графічна реконструкція Любеча із використанням аерофотозйомки, панорамного вигляду Абрахама Вестерфельда з 1651 року та збережених урбаністичних реліктів.

Жахливе кровопролиття 2 листопада 1708 року, вчинене за наказом московського царя Петра 1, вплинуло на існування середмістя Батурина. У описі 1768 року занотовано, що міський простір Батурина складався з трьох частин: території колишньої фортеці з Троїцькою площею та невеликими кварталами житлової забудови, вулиць і провулків старої планувальної структури (колишніх відкритих посадів) та периферійних вулиць-форштадтів (міських хуторів). (Саєнко, 2017б) Збережена вулична мережа, археологічна спадщина та релікти оборонних споруд свідчать, що середмістя Батурина мало регулярне розпланування. Місто засноване у 1625 році, але після здобуття у листопаді 1632 року московським військом було розграбоване та зруйноване. У 1633-1643 роках під наглядом Новгород-сіверського старости Александра Пясочинського середмістя Батурина усебічно забудовують: укріплюють сухим ровом та частоколом, будують башти та брами, формують вуличну мережу та замок над стрімким берегом річки Сейм. В описі 1654 року зазначено, що «в цьому земляному місті зроблено три проїзні брами; дві брами мали вежі покриті тертицями; третя брама не мала вежі; непрохідних і без верхів наріжних веж було шість. Біля цього земляного міста з трьох сторін до гори викопано рів, а з четвертої сторони по горі від цього земляного міста, в гору до озера, загороджено вертикальним острогом, на тій острожній стіні веж немає. По середині острожної стіни, до води, вибоїною, зроблено ворота. У місті на вежах та по стіні є 9 пищалів, чавунні, залізні. У місті збудовано дерев'яну церкву Святого Миколи Чудотворця. У місті над озером і на горі збудовано панський двір; біля двору зроблено рів та земляний насип; на насипу загороджено вертикальним острогом з дубових колод. По центру того острога зроблено браму з вежею, а також є три непрохідні вежі накриті тертицями; біля цього двору і біля острожних стін з трьох сторін зроблено рів; а цей остріг перегороджено на дві частини

вертикальним острогом та зроблено два рови біля цих стін.» (Присяжні книги 1654 р., 2003.) У 1669-1708 роках Батурин розвивається як столичне місто, і тут кілька разів на рік збиралися старшинські ради. У другій половині XVII століття навколо середмістя зміцнюють оборонний периметр, навколо веж формують земляні насипи подібні до бастионів, будують церкви, палаци, двори та хати. (Саєнко, 2017а) (Рис. 3).

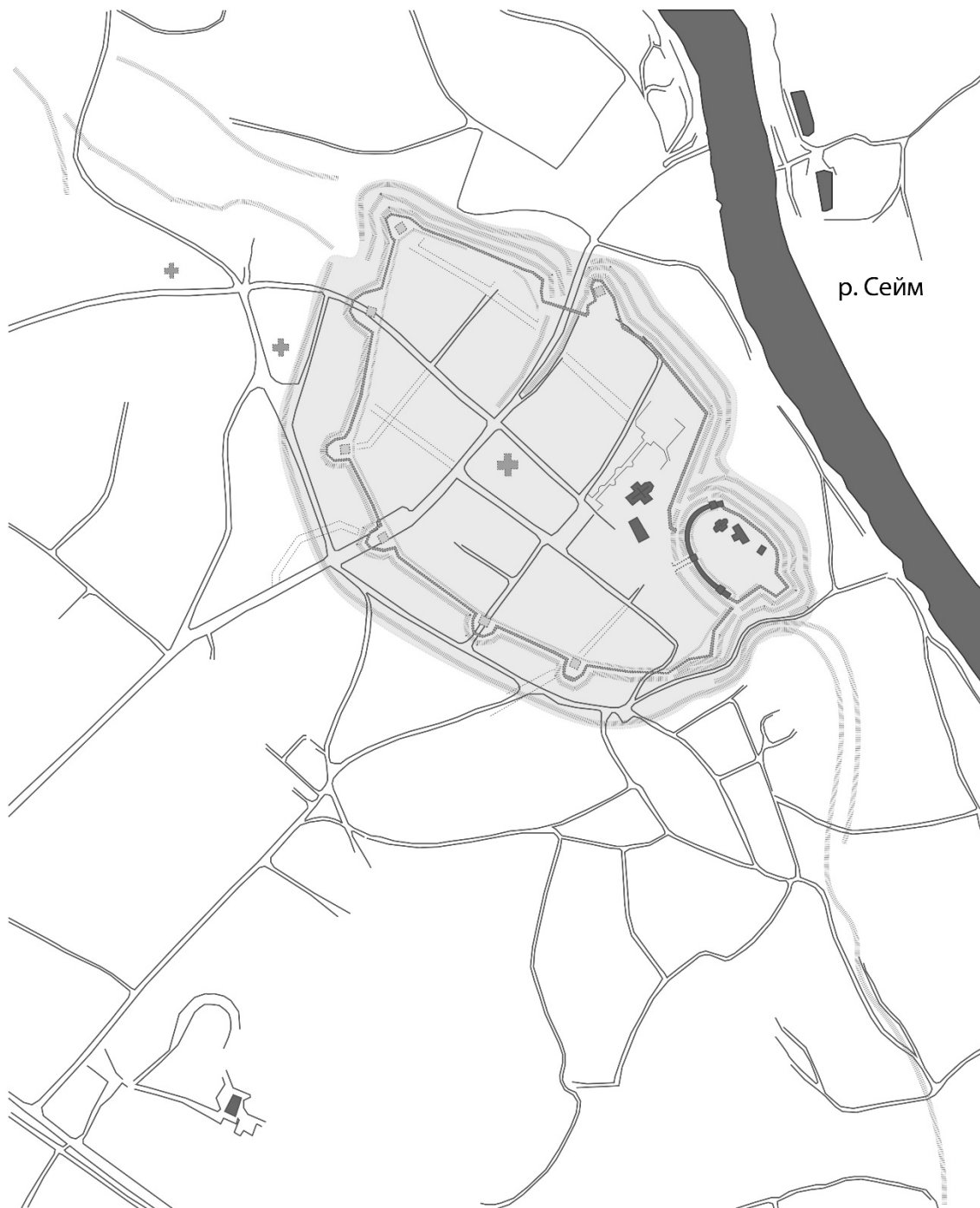

Рис. 3. Батурин. Середмістя на початку XVIII ст. Джерело: авторська реконструкція середмістя на основі аерофотзйомки та збережених урбаністичних реліктів.

Після розорення поселення так і не відновилося. У 1726 році «місто Батурин повністю порожнє, а навколо нього усі його стіни розвалилися, він весь у зарослях. В обидвох замках немає жодної нової та старої забудови». (Мазепина книга, 2005.) Натомість, у середині ж XVIII століття «на міській місцині» почали діяти крамниці та шинки, збудували кілька житлових дворів. (Дегтярьов, 2010) У

матеріалах Рум'янцевського опису 1765-1769 років засвідчено, що місто в основному було забудоване традиційними дерев'яними хатами та господарським будівлями: коморами, стайнями, хлівами та клунями. (Саєнко, 2017а) Гетьман Кирило Розумовський у другій половині XVIII століття пробує відродити місто, але не його задуми не реалізувалися.

Впродовж кількох десятиліть середмістя Батурина з південно-західної частини було укріплене сегментом дерев'яних стін з вежами та брамами, біля замку діяла площа Ринок із архітектурно домінуючим собором Святої Трійці, територія поділялася на регулярні квартали із впорядкованою забудовою.

Отже, урбаністичні властивості середмістя Батурина перервала каральна операція російської армії. На жаль, залучені згодом Кирилом Розумовським технології і таланти не змогли відновити фізичне середовище Батурина.

Середмістя Ромен сформувалось внаслідок трьох етапів просторового розвитку міста. Піднесення центральної частини припадає на XVIII – початок XIX століть. У той час збільшується обсяг середмістя, трансформуються його храми та оборонні споруди.

У другій половині XVIII століття оборонний периметр Ромен мав форму неправильного шестикутника із п'ятьма п'ятикутними бастіонами і одним чотирикутним. В середмістя потрапляли через чотири брами із надбрамні вежами: Пригородську, Монастирську, Микільську та Житянську. (Рис. 4) У 1786 році оточене валами середмістя оздоблювали мурована церква Зішестя Святого Духа та дзвіниця, дерев'яні церкви Успіння Богородиці та Святого Миколая, 133 міщанські будинки, дві школи при дерев'яних церквах, шпиталь при соборі, 146 крамниць, 11 шинків. Площа між собором та церквою Миколая була місцем проведення усіх ярмарків до 1804 року. (Курилов, 2016)

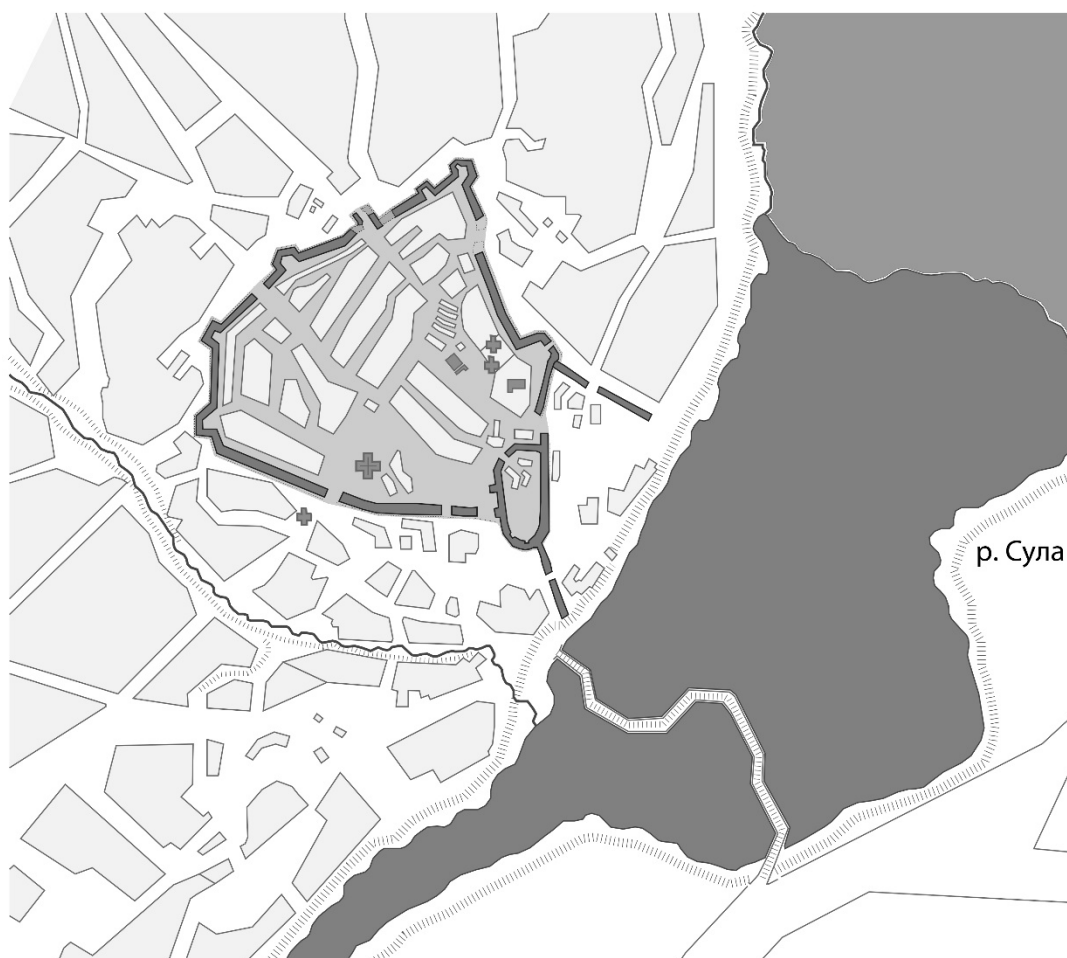

Рис. 4. Ромни. Середмістя у XVIII ст. Джерело: авторське креслення на основі карти кінця XVIII ст.

У першій чверті XVIII століття знаковою у середмісті була велична кам'яниця генерального обозного Андрія Маркевича, яка стояла на високому пагорбі, позаду Соборної Успенської церкви. Будинок мав глибокі півниці з міцними дверима, а вікна першого поверху захищали залізні ґрати. Андрій Маркевич став фундатором та ктитором церкви Св. Миколая. (Курилов, 2016) Генеральний обозний також став фундатором мурованої соборної церкви Зішестя Святого Духа, у криптах якої був похований разом із дружиною Анною Маркевич. (Курилов, 2016) Впродовж кінця XVIII – першої половини XIX століть повністю всі оборонні лінії середмістя були знівельовані, натомість були розбудовані нові вулиці, що існують до сьогодні. У середмісті Ромнів реалізовано ідею стратегічного планування, комунікаційних зв'язків середмістя із передмістями, помірної щільності забудови.

Суть ідеї столичного гетьманського міста вплинула на середмістя Чигирин. Його просторовий характер визначали замкова гора та розташоване в долині середмістя. Замок мав трикутний абрис сформований дерев'яно-земляними та мурованими стінами, в наріжниках та стратегічних місцях розміщувалися бастіони і рavelіни. На схід від замкової гори і до вигину річки Тясмин простягалось середмістя, оточене кам'яними стінами, дерев'яними палісадами, валом, ровом і дерев'яними баштами. (Ленченко, 2005) (Рис. 5) Містобудівний каркас середмістя ґрунтувався на перетині дугових та гнутих радіальних вулиць. Серед одноповерхової дерев'яної забудови виділялися важливі церкви. Так, під час візиту в Чигирин Павло Алепський разом із патріархом Антиохійським Макарієм Третім згадує у щоденнику (12 серпня 1656 року), що вони відстояли обідню літургію у церкві Святого Івана Богослова, а також робить запис про існування церкви Успіння Пресвятої Богородиці та ще чотирьох храмів. (Халєбський, 2009)

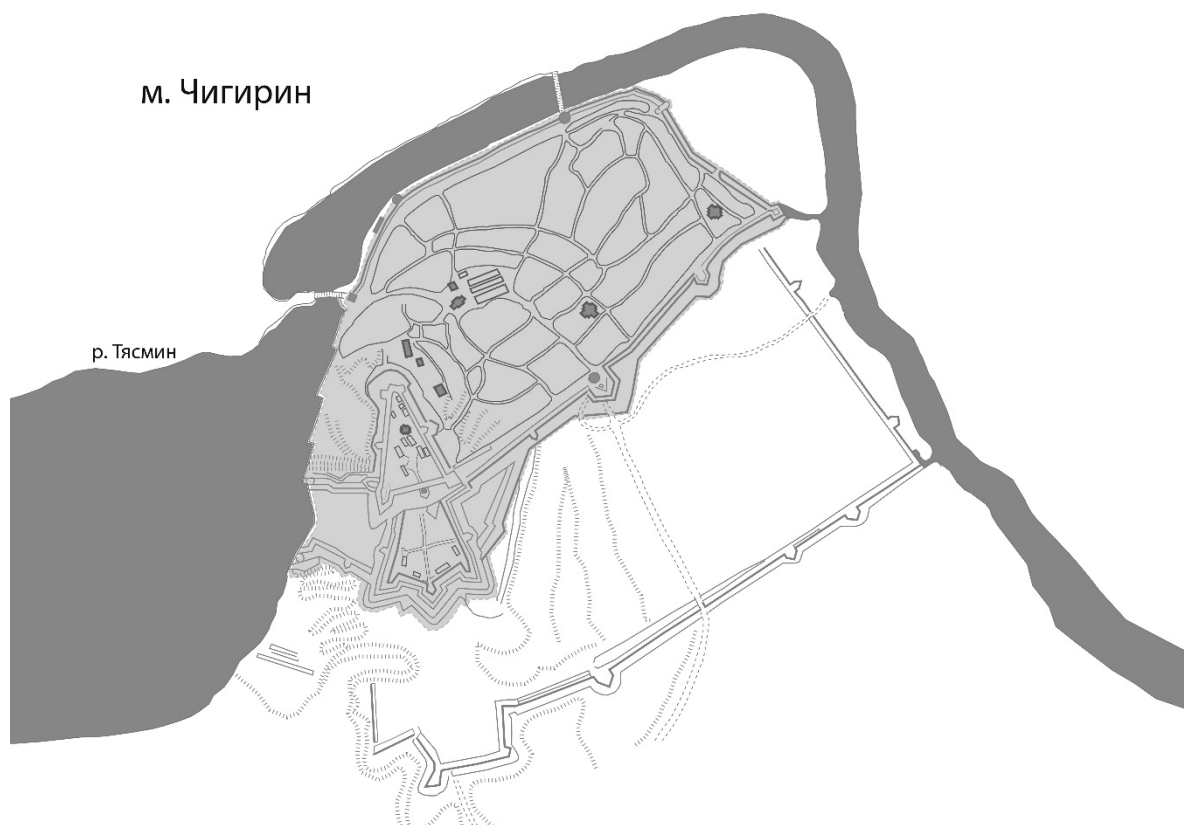

Рис. 5. Чигирин. Середмістя наприкінці XVII ст. Джерело: авторське креслення реконструкції середмістя Чигирин на основі карти Гордона з 1678 року та коректування орієнтації північ-південь.

Середмістя Мотовилівки вирізняється давністю та складністю творення. Краєзнавець Лаврентій Похилевич покликаючись на народний переказ пише, що давно Мотовилівка була містом Міна, проживали у ньому греки у більш ніж 600 будинках. В місті був укріплений замок та церква, яка розташовувалася там де стоїть будинок поміщика Руліковського. Вали та рови, які оточували давнє

замчище, переважно існували ще всередині XIX століття. Після вторгнення Печенігів поселення повністю було знищене і називалося Порожнім городищем. Згодом, після нового освоєння його називають Гуляники. Поселення переходить крізь різних власників. У 1560 році князь Костянтин Острозький дарує посілість Іванові Мотовилівцю, прізвище якого стає назвою маєтку. У 1595 році король Сигізмунд III дарує Мотовилівку Київському земському судді Яну Аксаку. (Похилевич, 1864) У 1608-1613 роках він працював над вибором місць під будівництво фортець в Україні для оборони кордонів. Тому і став творцем цитаделі Мотовилівка, яка вже у люстрації 1616 року представлена: «Місто новозаселене на порожньому ґрунті та новому корінні разом із замком, на самому Чорному шляху, збудоване значною мірою коштами, працею та числом Яна Аксака. У замку є 4 добре укріплені башти, кожна на дві стіни, навколо вали глибокі і високі, забудова також навколо. Так само навколо міста вали і паркан у дві стіни, башт більших 8, а менших 15. У місті є заселених будинків понад 300.» (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich., 1880. Т. VI.) У 1630-их роках Стефан Аксак побудував католицьку каплицю на замку. (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich., 1880. Т. VI.) У 1664 році Стефан Чарнецький будує біля валів у Мотовилівці бастіони, один з них іще зберігався в другій половині XIX століття і мав назву «рондель Чарнецького». (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich., 1880. Т. VI.) (Рис. 6)

Опис Мотовилівки 1725 року вказує на занепад міста: «Містечко навколо великим валом та ровом глибоким окопане, також замок обставлений палями, не закінчений. У цьому замку будинків мало, лише ізба, альков та комора, пивниці та кілька хлівів. У цьому містечку є корчма.» (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich., 1880. Т. VI.) В другій половині XVIII століття до першого розподілу Речі Посполитої в замку відбувалися прикордонні суди суперечок між обивателями Польщі та Росії. (Похилевич, 1864)

м. Мотовилівка. Середмістя у XVII столітті. Реконструкція.

Рис. 6. Мотовилівка. Середмістя у XVII ст. Джерело: авторська реконструкція на основі аерофотозйомки, збережених фортифікацій та урбаністичних реліктів.

У Мотовилівці існувало дві церкви – Покрови та Богородиці. Церква Богородиці була стара, у візитації Фастівського деканату 1746 року вказано, що вона дерев'яна з трьома банями, біля неї

належна дзвіниця із 5-ма дзвонами, подвір'я загороджене дубовими палями. (Похилевич, 1864) Культура містечка почала активніше розвиватися за часів Юзефа Руліковського, який побудував мурований палац заклав парк в англійському стилі, фундував костел у 1809 році. (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich., 1880. Т. VI.)

Для просторової морфології Мотовилівки властива лінійна характеристика: замок розташовувався над крутим схилом ставу, а на схід від нього розтягнулося середмістя. На півночі урбаністичний оборонний комплекс захищала річка Стугна та її крутобокі береги. Мотовилівка була прикладом військового міста. Це засвідчує велика площа замку, яка лише вдвічі менша за середміську. Вуличний каркас відзначався продуманістю та регулярністю.

На прикладі урбаністичного комплексу замку та середмістя у Мотовилівці помічаємо визначальний задум: спільне вирішення оборонних проблем, результативність економічних практик та відсутність соціально-просторової поляризації.

З кінця XX століття до сьогодні архітектурно-містобудівний розвиток середмістя Ніжина здійснювався незбалансовано. Давньоруське місто було знищене військом монгольської імперії у 1239-1240 роках. Згідно Деулінської угоди 1618 року, Ніжин потрапляє у склад Київського воєводства. Це вплинуло на розбудову середмістя. Розвиток архітектурного середовища став послідовним після 1625 року, коли місто отримало Магдебурзьке право. Впродовж XVII – XVIII століть були споруджені комплекс замку, середовище Старого та Нового міст. (Рис. 7)

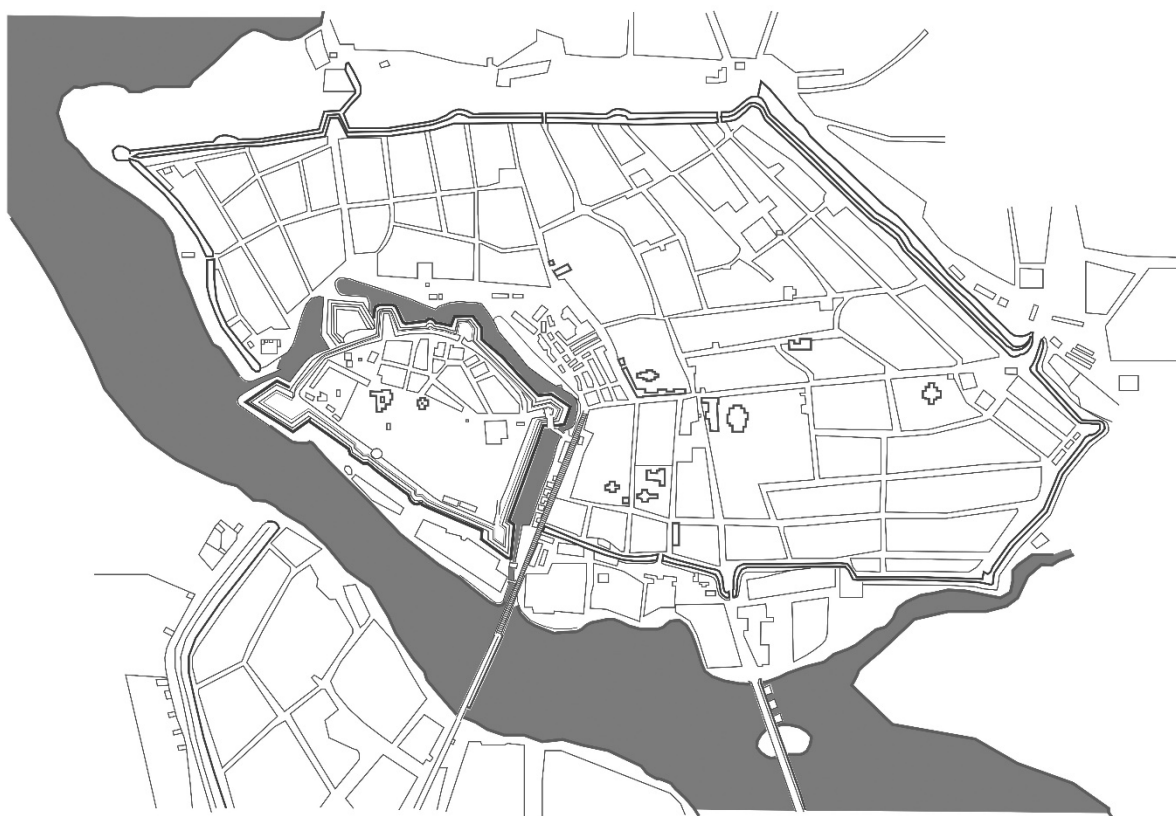

Рис. 7. Ніжин. Середмістя у XVIII ст. Джерело: авторське креслення середмістя Ніжина на основі карти 1773 року.

Оборонні споруди замку та середмістя вимагали постійного догляду. Наприклад воєвода Іван Ржевський пише у 1665 році, що міський вал Ніжина у багатьох місцях обвалився, у верхньому земляному місті є одинадцять веж, а в кожній з них десять пицалів. (Бережков, 2007) У 1679 році в поданнях також зазначено, що міський вал осипався, вежі та ізби охоронців старі та западають. Довідуємося, що впродовж наступних більш ніж 100 років укріплення замку та середмістя не

покращилися, оскільки у записі 1786 року зазначено: «міський вал майже цілковито розвалився, на місцях чотирьох брам залишилися лише отвори». (Бережков, 2007)

У 1655-1658 роках ніжинські полковники брати Іван та Василь Золотаренки фундуєть спорудження Миколаївського собору на ринковій площі. (Морозов, 2004) Впродовж 1702–1716 років за проектом архітектора Григорія Устінова, старанням митрополита Стефана Яворського та фінансування гетьмана Івана Мазепи було зведено Благовіщенський собор чоловічого монастиря. (Жариков, 1986) У першій чверті XVIII століття перебудовують Старий замок: його розширюють, прибудовують східний бастион із острогом, таким чином утворюють Новий замок. У цьому столітті розбудовується квартальна система вулиць середмістя. Роль містобудівного каркасу виконували чотири вулиці: Московська, Чернігівська, Київська і Роменська.

На місці старої Богоявленської дерев'яної церкви розташованої на території Старого Замку у 1721 році будують нову. У XVIII столітті в Ніжині панує період будівництва мурованих церков замість дерев'яних: у 1733 році будують Троїцьку, у 1751 Іоанна Богослова, у 1757 на місці церкви Св. Варвари поставили Спасо-Преображенську, у 1762 вимурували Успення Пресвятої Богородиці, у 1765 на місці церкви Різдва Богородиці спорудили Покровську, у 1775 мурують Воздвиженську та Введенську однойменного жіночого монастиря, у 1780-тих роках при Покровській церкві побудували теплий храм Св. Миколая, у 1788 на місці Пантелеймонівської зводять Пантелеймоно-Василівську. (Шафонський, 1851)

У другій половині XVIII століття вздовж Московської вулиці мурують низку важливих споруд середмістя: у середині XVIII століття на території замку зводять порохову пивницю; у 1771 році за проектом архітектора Андрія Квасова збудували корпус міського магістрату, у 1770-их роках за участі Андрія Квасова будують торговельні ряди та кілька крамниць з коморами, у 1777 році зводять аптеку Михайла Лігди, наприкінці XVIII століття ставлять міську думу.

Ніжинський магістрат був збудований у вигляді стрункої, величної і композиційно продуманої двоповерхової споруди, яку увінчувала двоярусна вежа з годинником. На центральній осі першого поверху був великий наскрізний проїзд підкреслений на фасаді арочним порталом. На два боки від будівлі магістрату витягнулися аркади торговельних рядів з прохолодними пивницями. Архітектор Андрій Квасов запроектував у комплексі магістрату «15 крамниць різного розміру перекритих цегляним склепінням, великі та малі житлові кімнати перекриті склепінням, сіни з двома сходами, зі сторони подвір'я будівля мала ганок з галереєю на підпорах, на другому поверсі великий овальний зал, овальний передпокій для чолобитників, малих та великих кімнат 12, біля зали 2 малі прохідні кімнати, з обидвох сторін будинку двійко в'їзних воріт на подвір'я, великих та малих крамниць для орендування 14, перед крамницями прохідні галереї з аттиком та колонадою». (Таранушенко, 1971) Після пожежі 1798 року ремонт магістрату в Ніжині триває під наглядом чернігівського губернського архітектора Антона Карташевського, який виконав креслення фасаду та поверхові плани будівлі. (російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург) На жаль, у 1849 році було повністю розібрано показний корпус магістрату, (Державний архів Чернігівської області, 1849) а бічні аркади та торгові ряди демонтували наприкінці 1950-х років. (Зозуля, 2017)

У 1780-х роках споруджують архітектурний комплекс Ніжинської поштової станції. Вона складалася з поштової канцелярії, помешкання директора, готелю, двох офіцин, будинку станційного наглядача, ямського приміщення, стаєнь, возівні та кормового складу. Архітектурний простір середмістя Ніжина заповнює приватна садибна дерев'яна забудова. Хоча наприкінці XVIII століття з'являється низка кам'яниць (будинок полковника Пелопопова, генерала Капуані, носівського сотника Шаули, значкового товариша Величківського), житлова забудова міста все ще залишалася переважно дерев'яною. (Самойленко, 1998)

Впродовж XVIII століття енергійно формувався грецький квартал на території старого міста. Тут було створено потужний релігійний, адміністративний, комерційний та освітній центр грецької громади. У 1729 році будують парафіяльну Архангела Михаїла, у 1760 році мурують церкву Всіх Святих. У 1817 зводять грецьке училище.

Перший грецький магістрат був вимурований наприкінці 1720-х років поруч із церквами Архистратига Михаїла та Всіх Святих. Він складався із трьох адміністративних та двох господарських приміщень. (Зозуля, 2017) У 1790-х роках його перебудовують імовірно за проектом губернського архітектора Антона Карташевського. (Зозуля, 2017) Адміністративна будівля була вирішена у класицистичному стилі, двоповерхова, план мав складний абрис і складався з головної будівлі, східної та західної офіцини, двох бічних корпусів. У 1872 році грецький магістрат був ліквідований. (Зозуля, 2017)

Міський та грецький магістрат створювали неперевершений ансамбль центру середмістя Ніжина. У XIX столітті відбувається занепад економічного та архітектурного розвитку поселення, воно втрачає статус полкового міста. У першій половині XIX століття завмирає ярмаркова торгівля, а з 1831 року скасовано Магдебурзьке право. (Зозуля, 2005)

Середмістя Ніжина є прикладом такого урбаністичного розвитку, ознаки якого проявилися у різних частинах – старий і новий замок та середмістя, ринкова площа, щільно і не густо забудовані квартали, ділянки храмів та околиці середмістя. В місті впродовж XVII – XVIII століть застосовували критичне управління економічним зростанням та впроваджували принцип компактного міського середовища. Слід зазначити, що в храмовому будівництві ставився наголос на якість та різноманітність. У цей період міські та грецькі самоврядні органи мали високий рівень свободи у регуляторних та фінансових питаннях, а економічні та торговельні контакти з багатьма містами активно розширювалися.

Висновки

Розглянуті у статті кілька прикладів засвідчують, що традиція урбаністичного розвитку середмістя історичних міст України є давньою. Міське самоврядування та магнати в різний спосіб дбали про безпеку, виробничу та торговельну інфраструктури, якісно виправляли громадський простір ринкових площ. Середмістя історичних міст України розвивалися індивідуально, мали різну мету і можливості, застосовували окремі ресурсні залучення та намагалися здобувати схожі наслідки – гармонійне соціально-економічне середовище. В середмісті Чернігова жоден з аспектів функціонального використання територій (економічні, політичні, соціальні та військові аспекти) не став домінуючим над іншими. В Любечі середмістя репрезентує ідею культурного палімпсесту і розширення архітектурно-містобудівних просторів протягом кінця XVI – XIX століть. В Батурині представлено амбітний план розвитку столичного середмістя, яке було знищено російськими військами. В Ромнах середмістя утворилося як наслідок реалізації стратегічного планування центру поселення. В Чигирині середмістя розкриває ідею міцної і розвиненої столиці Гетьманської України другої половини 17 століття. В Мотовилівці середмістя представляє принцип мілітарного напрямку розвитку поселення. В Ніжині середмістя є прикладом компактного міського середовища зконцентрованого на економічному зростанні та утвердженні ідеалів самоуправління.

Результати дослідження мають значення для розширення знань в історії українського містобудування та кристалізації міської ідентичності. В майбутньому варто продовжити наукові дослідження архітектури втрачених сакральних, палацових та адміністративних об'єктів, виконати археологічні дослідження лінії середміських фортифікацій. Тому логічним напрямком перспективного продовження розвитку історичних міст України є аналіз і відтворення історико-урбаністичних традицій, активне впровадження проектів ревіталізації та реставрації матеріальної культурної спадщини.

Література та джерела

Dreścik, J.J., 2000. Kampanie wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego przeciw powstaniu Chmelnickiego w rysunkach Abrahama van Westervelt. *Muzealnictwo wojskowe*, 7, s.397 – 427.

Sulimierski, F. i Walewski W., 1880. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, T. VI. Warszawa

- Szczygieł R., 1989. *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*. Lublin.
- Бережков, М., 2007. О городских укреплениях в Нежине в 17 веке и 18-м. *Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник*, 3 (6), С.93-98
- Дегтярьов, С., 2010. Маловідомий опис м. Батурина 1760 р. *Сумський історико-архівний журнал*, 8-9. С. 37–40.
- Державний архів Чернігівської області, 1849. , f. 341, оп. 1, file no. 653 (1849).
- Жариков Л.Н. и др., 1989. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР*. Т.4: Черниговская область. Киев.
- Зозуля, С. та Морозов, О., 2017. Втрачені пам'ятки Ніжина – споруди міського та грецького магістратів. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.*, 10. С.59-67.
- Зозуля, С., 2005. Місто Ніжин: деякі аспекти формування пам'яткоємного середовища. *Праці центру пам'яткознавства*, 8. С.197-231
- Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 года майором Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым. – Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при московском университете. москва, 1862 г., Книга 3. С.1-4, 29.*
- Кондратьев, И., 2014. *Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)*. Чернігів: видавець Лозовий.
- Курилов, І, 2016. *Роменська старовина*. Ромни.
- Ленченко, В., 2005. *История и топография Чигирина в XVII веке. Патрик Гордон. Дневник 1677—1678*. Серия «Памятники исторической мысли», российская Академия Наук, Федеральное архивное агентство, российский государственный военно-исторический архив. Москва: Наука, 2005.
- Мицик, Ю. та Кравець, Л., 2003. *Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки*. Київ.
- Морозов, О., 2004. Миколаївський собор у м. Ніжині – унікальна пам'ятка доби «козацького бароко» XVII ст. (до проблеми датування заснування та будівництва). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні; збірка наукових статей*, 13. Київ.
- Похилевич, Л., 1864. *Сказанія о населенныхъ местностяхъ Киевской губернии*. Київ.
- Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург, ф. 1488, оп. 4, спр. 986.
- Саєнко Н., 2017а. Соціальна топографія Батурина другої половини XVIII ст. (за матеріалами Рум'янцевського опису). *Сіверянський літопис*, 6. С.40-41
- Саєнко, Н., 2017б. *Планування та архітектурно-просторове вирішення оборонної лінії Батуринаської фортеці. Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. Ніжин-Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. С.95-104.
- Самойленко, Г. та Самойленко, О., 1998. *Нариси культури Ніжина*. Ч.4.Забудова міста та архітектурні пам'ятки XVIII ст. Ніжин.
- Ситий І., 2005. *Мазепинська Книга*. Чернігів.
- Таранущенко, С., 1971. Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII ст. *Український історичний журнал*, 2. Київ.
- Халебський, П., 2009. *Україна - земля козаків: Подорожній щоденник*. Київ: Ярославів вал.
- Шафонський, А., 1851. *Черниговского наместничества топографическое описание*. Київ.

References

- Berezhkov, M., 2007. O gorodovykh ukrepleniakh v Nezhyne v 17 veke y 18-m. *Nizhynska starovyna: Naukovyi istoryko-kulturolohichni zbirnyk*, 3 (6), S.93-98 [in Russian]
- Dehtiarov, S., 2010. Malovidomyi opys m. Baturyn 1760 r. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal*, 8-9. S. 37–40. [in Ukrainian]
- Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti*, 1849. , f. 341, op. 1, file no. 653 (1849). [in Ukrainian]

- Dreścik, J.J., 2000. Kampanie wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego przeciw powstaniu Chmelnickiego w rysunkach Abrahama van Westervelt. *Muzealnictwo wojskowe*, 7, s.397 – 427. [in Polish]
- Khalebskyi, P., 2009. *Ukraina - zemlia kozakiv: Podorozhnii shchodennyk*. Kyiv: Yaroslaviv val. [in Ukrainian]
- Knyha pozhytkam byvsheho chernyhovskoho polkovnyka Polubotka y detei eho, Andreia y Yakova Polubotkov, sostavlennaia po ukazu 1724 hoda maiorom Raevskym y leib-hvardyy serzhantom Lvovym. – Chtenyia v ymperatorskom obshchestve ystoryy i drevnostei rossyiskykh pry moskovskom unyversytete. Moskva, 1862 h., Knyha 3. S.1-4, 29. [in Russian]
- Kondratiev, I., 2014. *Liubetske starostvo (XVI – seredyna XVII st.)*. Chernihiv: vydavets Lozovyi. [in Ukrainian]
- Kurylov, I., 2016. *Romenska starovyna*. Romny. [in Ukrainian]
- Lenchenko, V., 2005. *Ystoriya y topohrafiya Chyhyryna v XVII veke. Patryk Hordon. Dnevnyk 1677—1678. Seryia «Pamiatnyky ystorycheskoi mysly», rossyiskaia Akademyia Nauk, Federalnoe arkhyvnoe ahentstvo, rossyiskyi hosudarstvennyi voenno-ystorycheskyi arkhyv*. Moskva: Nauka, 2005. [in Russian]
- Morozov, O., 2004. Mykolaivskiy sobor u m. Nizhyni – unikalna pamiatka doby «kozatskoho baroko» KhVII st. (do problemy datuvannia zasnuvannia ta budivnytstva). *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini; zbirka naukovykh statei*, 13. Kyiv. [in Ukrainian]
- Mytsyk, Yu. ta Kravets, L., 2003. *Prysiazhni knyhy 1654 r. Bilotserkivskiy ta Nizhynskiy polky*. Kyiv. [in Ukrainian]
- Pokhylevych, L., 1864. *Skazaniia o naseleennykh mestnostiakh Kyevskoi hubernyy*. Kyiv. [in Russian]
- Rosiiskiy derzhavnyi istorychnyi arkhyv u m. Sankt-Peterburh*, f. 1488, op. 4, spr. 986. [in Russian]
- Saienko N., 2017a. Sotsialna topohrafiia Baturyna druhoi polovyny KhVIII st. (za materialamy Rumiantsevskoho opysu). *Siverianskyi litopys*, 6. S.40-41 [in Ukrainian]
- Saienko, N., 2017b. Planuvannia ta arkhitekturno-prostorove vyrishennia oboronnoi linii Baturynskoi fortetsi. Nizhynska starovyna: *Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva*. Nizhyn-Kyiv: Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. S.95-104. [in Ukrainian]
- Samoilenko, H. ta Samoilenko, O., 1998. *Narysy kultury Nizhyna*. Ch.4. Zabudova mista ta arkhitekturni pamiatky KhVIII st. Nizhyn. [in Ukrainian]
- Shafonskyi, A., 1851. *Chernyhovskoho namestnychestva topohrafiyeheskoe opysanye*. Kyiv. [in Russian]
- Sulimierski, F. i Walewski W., 1880. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, T. VI. Warszawa [in Polish]
- Sytyi I., 2005. *Mazepynska Knyha*. Chernihiv. [in Ukrainian]
- Szczygieł R., 1989. *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*. Lublin. [in Polish]
- Taranushchenko, S., 1971. Uriadovi budivli na Hetmanshchyni XVIII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2. Kyiv. [in Ukrainian]
- Zharykov L.N. y dr., 1989. *Pamiatnyky hradostoroytelstva y arkhytektury Ukraynskoi SSR*. T.4: Chernyhovskaia oblast. Kyev. [in Russian]
- Zozulia, S. ta Morozov, O., 2017. Vtracheni pamiatky Nizhyna – sporudy miskoho ta hretskoho mahistrativ. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zb. nauk. pr.*, 10. S.59-67. [in Ukrainian]
- Zozulia, S., 2005. Misto Nizhyn: deiaki aspekty formuvannia pamiatkoiemnoho seredovyscha. *Pratsi tsentru pamiatkoznavstva*, 8. S.197-231 [in Ukrainian]

PROPERTIES AND CHARACTERISTICS OF THE DOWNTOWNS OF HISTORICAL CITIES OF UKRAINE

© Rybachynskyi O., 2023

The subject of this article is the signs of integrated development and the reasons for periodic success of historical cities of Ukraine. Downtowns from different settlements in size and function was included in this article: Chernihiv, Lyubech, Baturyn, Romny, Chyhyryn, Motovylivka, Nizhyn. They testify that the tradition of integral development of the center of historical cities of Ukraine is ancient. City self-government and tycoons in different ways took care of safety, production and trade infrastructure, qualitatively improved the public space of market squares. The inner cities of the historical cities of Ukraine developed individually, had different goals and opportunities, used separate resources and tried to achieve similar results - a harmonious socio-economic environment. Unfortunately, thorough destruction of the space in the middle of the historical cities of Ukraine occurred as a result of the aggression of moscow-russian troops during the 17th and early 21st centuries. In conclusion, it was noted that the logical direction of long-term development of Ukrainian historical cities is the analysis and reproduction of historical and urban traditions, active implementation of revitalization projects and restoration of tangible cultural heritage. The article uses methods of structural analysis of spatial characteristics of planning and functional-territorial features of the downtown, processing and sampling of information in literary and archival sources. The purpose of the study is to determine the signs of integrated development of the downtown of historical towns of Ukraine.

In the center of Chernihiv, none of the aspects of the functional use of territories (economic, political, social and military aspects) became dominant over the others. In Lyubech downtown represents the idea of a cultural palimpsest and the expansion of architectural and urban planning spaces during the end of the 16th and 19th centuries. In Baturyn, an ambitious plan for the development of the capital city center, which was destroyed by russian troops, is presented. In Romny downtown was formed as a result of the strategic planning of the settlement center. In Chhyryn downtown reveals the idea of a strong and developed capital of Hetman Ukraine in the second half of the 17th century. In Motovylivka downtown represents the principle of the military direction of the development of the settlement. In Nizhyn downtown is an example of a compact urban environment focused on economic growth and the establishment of ideals of self-government.

The results of the study are important for the expansion of knowledge in the history of Ukrainian urban planning and the crystallization of town identity. In the future, it is worth continuing scientific research on the architecture of lost sacred, palace, and administrative objects, and performing archaeological research on the line of downtown fortifications. The results of the study can be used in monument protection activities and practical work on the regeneration of central part in the historic towns of Ukraine.

Key words: spatial development, downtown, fortifications, traditional environment, historical city of Ukraine.